

Саха Республикатын үөрэбин министиэристибэтэ
«Кэбээйи улууһа (оруйуона)» МТ үөрэбин салалтатын муниципальной тэрилтэтэ
Сорох предметтэри дириңэтэн үөрэтэр Куокуй орто оскуолата - МүөТ

Саха тылыгар таба суруйууга улэлэр
(алын суьуох кылаас уонна саха тылын учууталларыгар комо)

Толордулар : Софронеева Ираида Николаевна

2021 с.

Арбас с.

«Уорэнээччигэ быбаарыллыбат сыбаалар сыба суруйууну чинэтэллэр. Ол ибин уорэнээчилэртэн сыбаны коннорууну суругунан быбааралларыгар кордобуоххэ наада».

(К.Д.Ушинский. Улэтин хомуурунньуга.

М.1949. 7 том. 254 стр.)

Торообут тыл – киби уорэби-билиини кэбэбэстик ылынар, ойо-санаата туругулар, майгыта-сигилитэ ситэр, ибирэх иэйиитэ убуктар, олбот уйэлээби айар-тугар дьобура табыллар айылбаттан бэриллит эйгэтэ буолар. Норуот тынар дьылбата, киби-аймах культуратыгар киллэрэр кылаата торообут тылыгар инэн сылдыар. Торообут тылын билэр киби бэйэтин норуотун таптыр-ытыктыр, кининэн ниэн туттар кыахтанар уонна атын омук дьонун кытта тэннээбин билинэн, интернациональной тыынна иитиллэр (Саха Республикатыгар национальной оскуоланы санардан сайыннарыы концепцията).

Алын субуох оскуола уорэх-билии ылар ыччакка бастакы олугу уулар кыба буолар. Обо сахалыы санаатын таба суруйар дьобурун сайыннарыы, ол инниттэн кини уорэнэр дьарыгын тэрийи – бугунну учуутал соруга. Онон учуутал хара маннайгыттан улэни хайдах тэрийэриттэн уорэх инники хаамыта, уорэнээччи билиини ылыныта, киби быбытынан сайдыта улахан тутулуктаах.

Орфографическай сорукары толоруу – бу билиини кэмнэ уустук уонна обо уорэнэр дьарыгар убулукчу суолталаах улэнэн буолар. Орфографияба улэ – тыл культуратын саамай тутуах чааба: бэйэ – бэйэни ойдобуу, бэйэ санаатын саабылаан санарыы, дьонно тириэрдии торуотунэн биллэр.

Тылы сопко суруйуу тордо алын субуох кылаастартан сааланар. Орфографияба саамай урдук ирдэбилэн аныгылыы сайыннарылаах сыбыан буолар – орфограмманы билии, уорэнэргэ табатык тутуу. Атыннык эттэххэ сурук улэтигэр бэйэни бэрэбиэркэлэнии.

Уорэнээчилэр быраабыланы билэр курдуктар, ол гынан баран тобо сыба суруйаллар? диэн ыйыты уоскуур. Сурун торуотунэн буолар – орфограмманы ойдоон, болбойон корботторо, ылбыт билиилэрин олоххо сатаан тубамматтара уонна бэрэбиэркэлэммэттэрэ.

Бу барыта бэйэ – бэйэлэрин кытта сибээстээхтэр. Быраабыланы билэр уоруйэхтэр уонна сыбата суох суруйар уоруйэхтэр икки ардыларыгар туох эрэ улахан хайдыбы баара костор. Ол ибин хас биирдии обо орфограмманы билэрэ, ойдоон корон бэйэтин бэрэбиэркэлэнэрэ наада. Саамай улахан проблеманан сахалыы суруйууга обо ыарыбатара

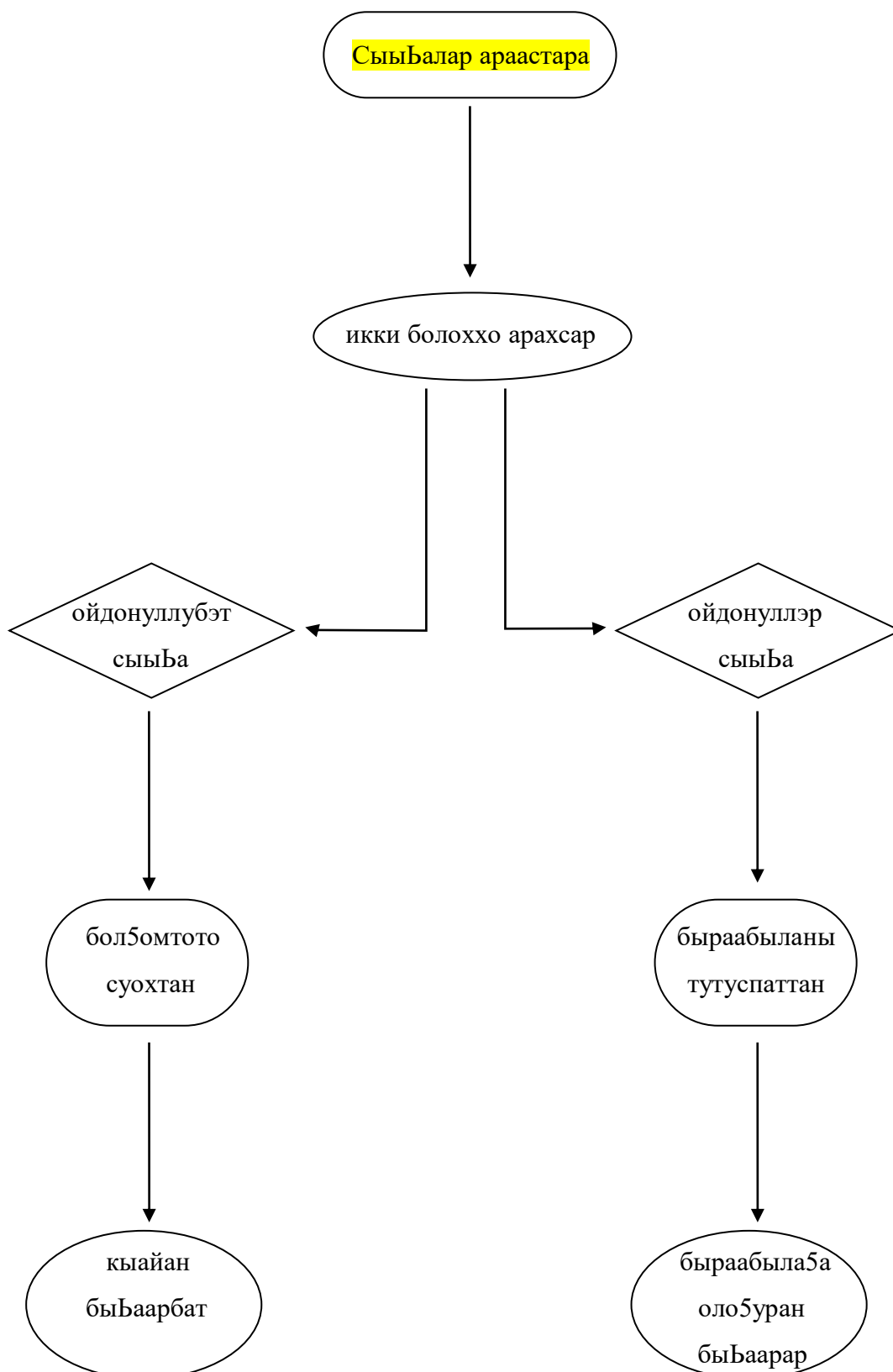
буолар. Кыра кылаастан сабалаан орфографическай дьобуру куускэ сайыннарыыга, орфографическай билиини уоскэтиигэ болбомто ууруллара эрэйиллэр.

Обо уксун убатыылаах уонна бутэй дорбоонноох тылларга, икки аны этиллэр тыл олобор, икки аны этиллэр дабаабын олобор, сыбыарыылаах тыллары суруйууга, анал ааттарга, оттон биирдиилээн оболор дефис туттуллуутугар, тылы коборуугэ нууччалыыттан киирбит буукубаларга, ньиргиздээх уонна ньиргизэрэ суох бутэй дорбоонноох тылларга сыыбар.

Сыыбаны икки болоххо араарыллар. Маннайгыта – ойдонуллубэт сыыба. Бу сыыба обо болбомтото суобугтан эбэтэр сылайбытыттан тахсар. Сыыбаа буукубаны котутуу, атастабыннарыы, атын буукубанан солбуйан суруйуу киирэр. Ону обо кыайан быаарбат эбэтэр тобо сыыспытын ойдообот. Иккибинэн – ойдонуллэр сыыба. Ити болоххо киирэр сыыбаны уорэнээчи булар, ойдуур уонна быраабылаа олобуран быаарар кыахтанар. Бу сыыба быраабыланы сурукка кыайан тубамматтан уонна «кутталлаах миэстэни» эрдэ билбэттэн тахсар ойдонуллубэт сыыба диэн баар.

Бэйэни хонтуруолланарга быраабыла:

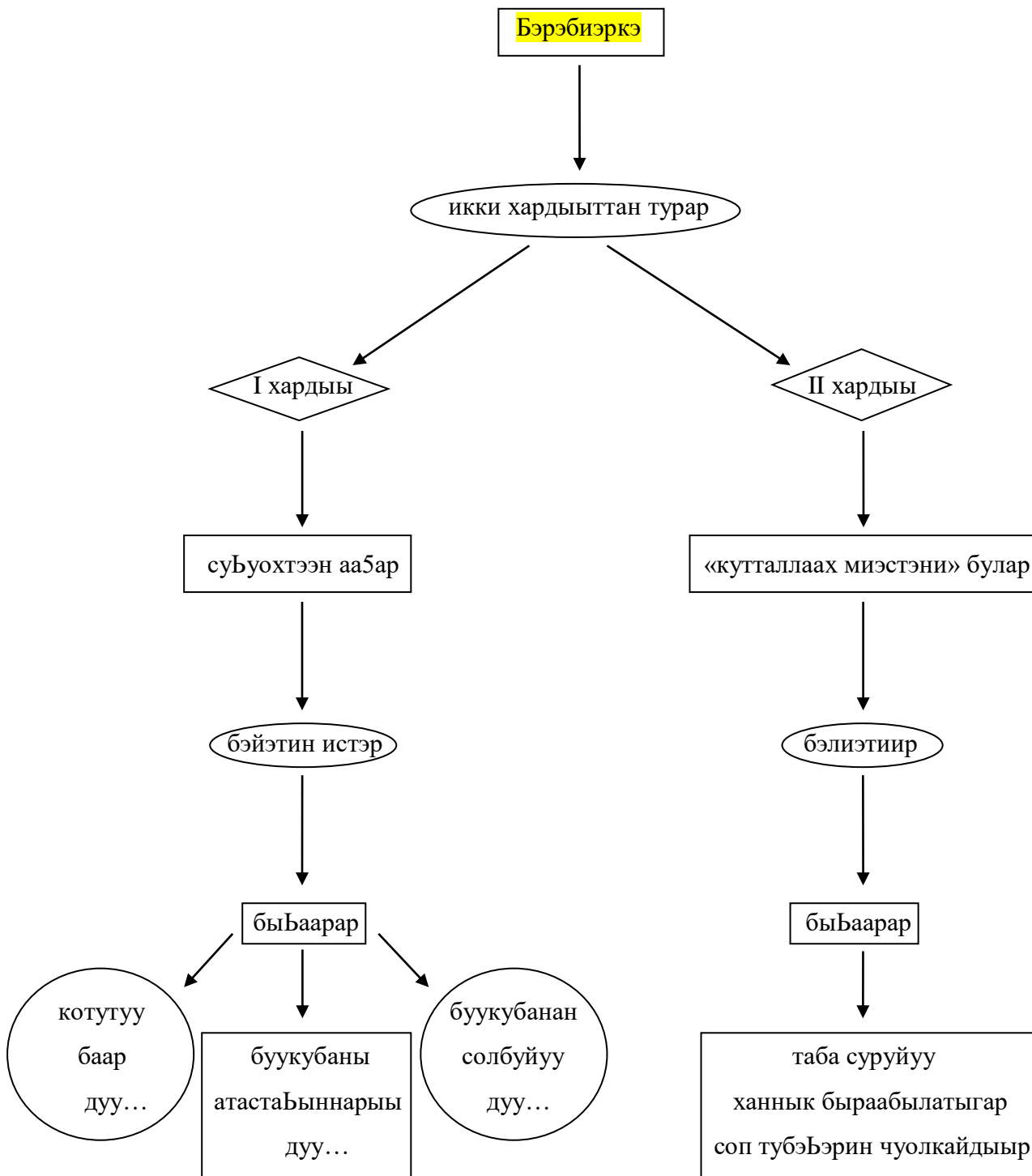
- ☞ Киби санатын ойдоон ибит;
- ☞ Суруйбуккун сатаан коро уорэн;
- ☞ Бэйэн санабын сатаан ибит;
- ☞ Таба субуохтээн санар;
- ☞ Дорбооннору чуолкайдык эт;
- ☞ Толкуйдаа, «кутталлаах миэстэни» бул, ырыт;
- ☞ Быраабыланы ойдоо – санаа, хатылаа;
- ☞ Ботугураан, субуобунэн этэн суруй;

Таба суруйарга тоҕо кизн билии наада буолуой? Быраабыланы биллэрэн, онно олобуран – оҕо сыыбата суох суруйарын хайдах ситиҕиэххэ собуй? Ханнык ньымалары

туѰанан орфографияны тутуѰуннарыхха собуй? Бу ыйытылар учууталы улахан толкуйга туѰэрэллэр.

Бэрэбиэркэ икки хардыттан турар. Бастакыта, уорэнээччи бэйэтин санатын истэ-истэ суѰуобунэн аабар. Бэйэтигэр ырытан-толкуйдаан баран котутуугэ, атастаѰыннарыыга, атын буукубанан солбуйууга дуу сыыспытын быѰаарар. ИккиѰэ, «кутталлаах миэстэни» булар, сэрэтэр, быраабылаѰа олоѰуран быѰаарар.

Саха тылыгар таба суруйуу улэтигэр уоруйэхтэри сайыннарарга, бу саамай ыарахан буолан, барыбытыттан чин билиини, улахан ирдэбили туруорар. Манна саамай эрэллээх, табыгастаах суолунан буолар – чаастатык сыыһаны конноруугэ улэни тэрийии.

М.Г.Львов быһаарарынан: «Иккис кылаастан сыыһаны конноруугэ утумнаах улэ сабаланар. Хас уруок аайы кылаас оболорун уопсай сыыһалара ырытылларыгар хас да мунуугэ бэриллэр.Онтон уруок табынан ытыллар дьарыкка биирдиилээн уорэнээччи сыыһалара». Педагогтар К.А.Москаленко уонна М.Г.Львов педагогической коруулэринэн сирдэтэн улэлиир табыгастаах.

«Ойдонолуубэт» сыыһаны конноруугэ ойдобулу уоскэтэр тугэн модела.

Бу сыыһаны конноруугэ кылааска куолаан улэлээбин уруокка ытыллар.

Сыыһаны булууга улэ коруннэрэ

Учуутал комотунэн сыыһаны бул

Сыыһан биричиинэтин бил

Хайдах баарынан аах. Ойдоон ибит

Сыыһаны харандаабынан бэлиэтээ

Сопко суруйуу быраабылатын ойдоо

Дуоскаба тахсан сыыһаны конноро уорэн

Суруй, аах, бэрэбиэркэлээ

Бэйэ икки ардыгар бэрэбиэркэ

«Ойдоноулэр» сыыҕаны конноруугэ уоскэтэр тугэн модела.

Алҕаҕы конноруугэ ойдобулу уоскэтэр тугэн схемата.

Этиини ааҕы.

☆

Барыта ойдоноҕо дуо?

☆

Хас биирдии тыл ойдоноҕо дуо?

☆

Суох буоллаҕына туга ойдоммотуй?

☆

Ханнык тылга сыыҕа баарый?

☆

Туохха алҕас баар дии саныыҕын.

☆

Тоҕо алҕас табыста?

☆

Ити алҕас коннорулуон соп дуо?

☆

Тугу ойдуоххэ собуй?

☆

Ханнык быраабыланы саныыҕын.

☆

Быраабыланы таба тугтуохха.

☆

Таба конноруоххэ.

☆

Хаттаан убулуохха.

☆

Конноҕо алҕаҕы ойдоон кэбиһиэххэ.

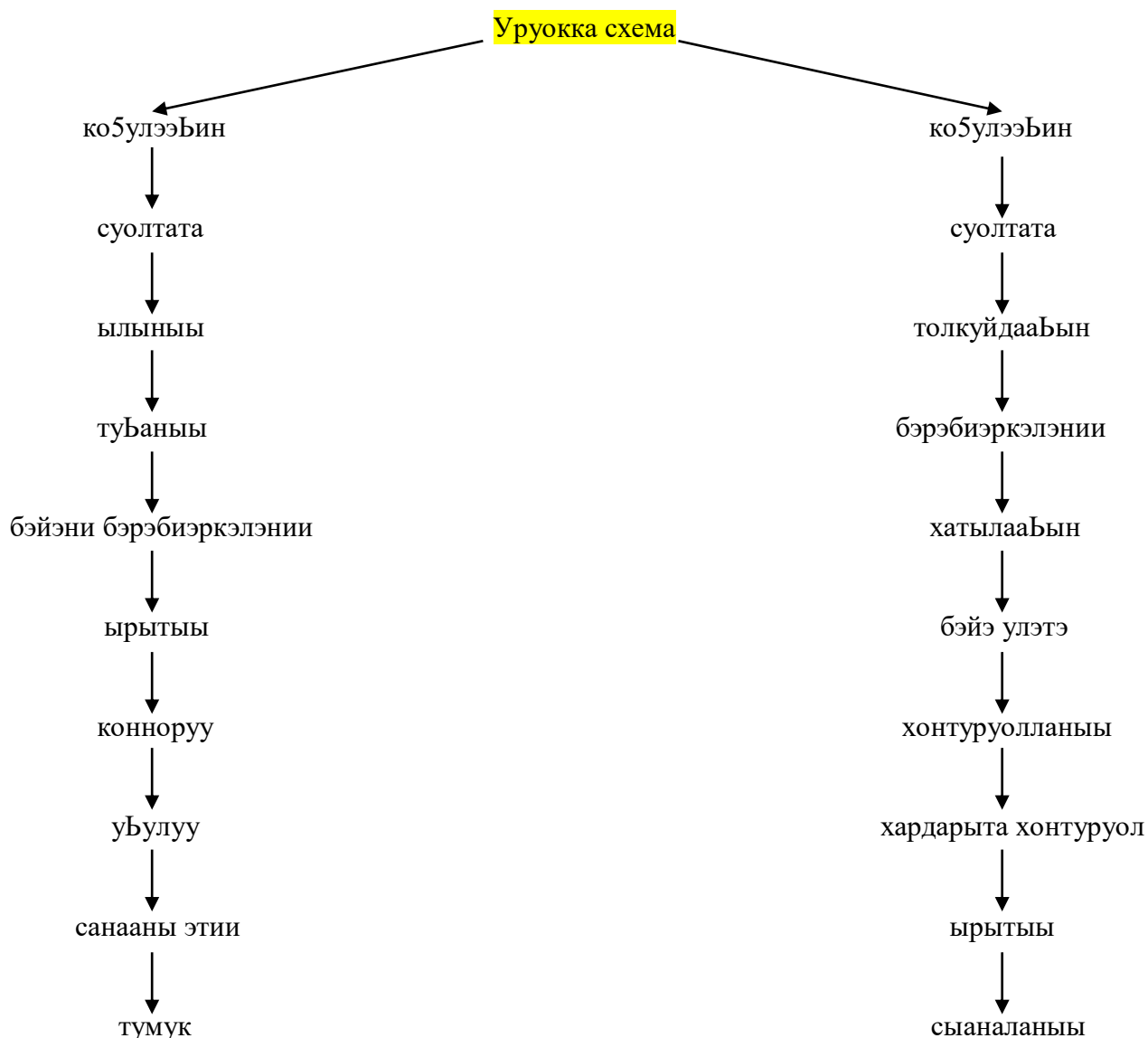
☆

Санаа атастаһа.

☆

Тумук оноруохха.

О5о5о орфографическай уоруйэх олохсуйарын наадатыттан – о5о быраабыланы уонна алгоритмы билэрин ирдэниллэр. Ыйынньык, алгоритм эбэтэр схема о5о5о ойдонумтуо, тийимтиэ гына борустуой да буоллун. Кылаабынайа уорэнээччи туҕанарыгар сатабылы инэриэххэ. Ити уҕун, сыралаах улэттэн тахсар. Куруук сирдэтинэ, туҕана уорэннэхтэринэ комолоох буолар. Онтон салгыы бэйэтэ улэлии уорэниэ. (холобура: хатылыыр, чинэтэр...). О5о алгоритм комотунэн ылбыт билиитин туҕанар, бэрэбиэркэлэнэр, сыыспыт буоллабына коннорунэр, бэйэтин – бэйэтэ хонтуруолланарын курдук комолобуохтээхпит, сайыннарыахтаахпыт.

Орфограмманы быѲаарыыга оѲо бэйэтин билиитин таба туттуутун хонтуруолланыр сатабылын сайыннары.

Хас биирдии учуутал уорэнээччигэ алѲаѲа суох суруйар, ааѲар буоларыгар элбэх сыраны биэрэр эрээри, кордоруутэ, тумугэ куруутун урдук буолбат. Уорэнээччи орфограмма корунун сатаан быѲаарар, быраабылатын билэр, бэрэбиэркэлиир. Коппут буукубаны туруорууга сыѲбата суох соруудаѲы толорор. Онтон хайдах суругунан улэ буолла да, эбэѲэт сыѲбар. ОччоѲо маннык боппуруос уоскуур: тоѲо оѲо суругунан улэтигэр сыѲбалар костоллоруй? ОѲо коппут орфограмманы бул диэн соруудахха чуолкайдык эппиэттиир. Кини болѲомтото чопчу бэриллибит орфографической соруудаѲы суоттааѲынна хайѲбар. Бу соруудаѲы толорууга сурунэ орфограмманы булуу, итини оѲо бэйэтэ сатаан онорор эбээѲинэѲэ. Таба суруйуу уонна таба санарыы икки ардыларынааѲы аралдыѲыларынын оѲо бэйэтэ булан, ханнык буукубалар суруллууларынын бэрэбиэркэлиэххэ нааданын, тыл хайа суѲуоѲэр сылдыбалларый диэн боппуруостарга хоруйдаатаѲына эрэ сатаан бэйэтэ, комото, алѲаѲа суох суруйарга уорэнэр.

Угус орфографической сыѲѲа оѲо быраабыланы билбэтиттэн эрэ буолбатах, бу тыл састаабын, дорѲоонун сатаан ырыналаабат буолууттан, дорѲоон уонна буукуба соп түбэѲиспэтиттэн, аѲаѲас, бутэй, сымнаѲас, кытаанах, ньиргиэрдээх, ньиргиэрэ суох дорѲооннору араарбат буолууттан эмиэ тахсар.

«Бэйэбин бэрэбиэркэлэнэбин» диэн аѲыйах этиилээх диктант ытар кодьюустээх. Мин санахпар, бу ончу учугэй тумугу биэрэр ньыма. ТоѲо диэтэр оѲону толкуйдатар, таба суруйуутугар туох сыѲбаны онорбутун кордорор, орфографической ыарахаттары ыйар. ОѲо бэйэтин билиитин хонтуруолланыр сатабылын сайыннары. Итини таѲынан маннык диктант оѲо инэриммит билиитин таба туѲанарын боѲорготор.

Ор сылларга «ОѲо болѲомтотун хайдах сайыннарыахха собуй?» - диэн боппуруоска хоруй кордоотум. Психолог П.Я.Гальперин «БолѲомто диэн хонтуруол» диэн дакаастаабыт. Онон оѲо болѲомтотун тардар инниттэн суруннуур улэни тэнэ, бэрэбиэркэлиир соруудахтар, сайыннары оонньуулар, эрчиллиилэр ытыллалара, оскуола психологын дьарыга оѲоѲо учугэй дьайыѲлаахтар.

Угус уорэнээчилэр билиини учуутал, тороппут эрэ бэрэбиэркэлиэхтээх диэн санааттан бэйэлэрин бэрэбиэркэлэнэ сатаабаттар, сорохтор ылсыбаттар. Мантан сизттэрэн, хас биирдии уорэнээччигэ уоруйэх эрэ буолбакка, бэйэ улэтин бэрэбиэркэлээѲин, бэйэтиттэн ирдэнии уоруйэѲин Ол инниттэн маннай бэйэ улэтин хонтуруоллааѲын уонна оѲо оѲону кытта атастаѲан бэрэбиэркэлэѲини диэн тыллар ис хоѲооннорун быѲаарыахха, ойдотуоххэ наада.

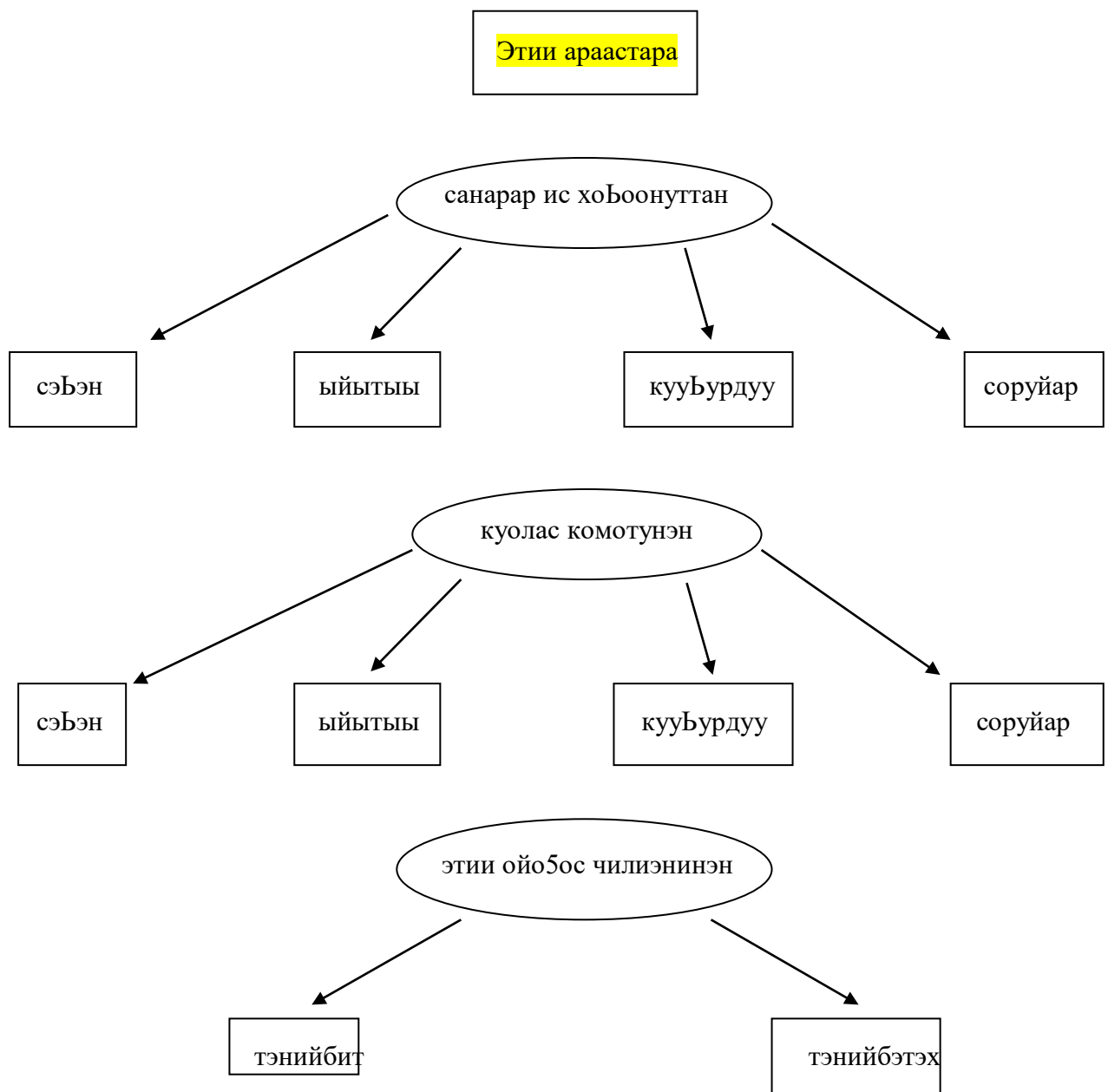
Бэйэ улэтин хонтуруоллаабын диэн о5о икки оттуттан бэйэтин улэтин сыаналаабыныгар сытар:

- ☞ Сопко эппиэттээтим дуо?
- ☞ Барытын эппиэттээтим дуо?

Онтон **хардарыта бэрэбиэркэлэби** диэн психологтар этэллэринэн икки аспектаах:

- ☞ Онобуллубут бэлэм эппиэт тобо собун, толорутун сыаналаабын;
- ☞ Ханнык ньыманы туттан о5о соруудабы толорбутун быбаары;

Мантан аллараа быраабылаларга онобуллубут алгоритмнар, схемалары билибиннэрэбин. Итинэн сирдэтэн улэлииргэ бэлэмниир этап уьун, киэн буолар. Алгоритмна, схемаба олобуран быраабыланы олоххо, чуолаан эттэххэ суруйууга о5о таба туьанарыгар, сирдэтинэригэр бол5омто ууруллар.

Этии биир уустаах чилиэннэрэ

биир ыйытыгыга хас
да тыл хоруйдуур

этиигэ ханнык бабарар
чилиэн буолуон соп

ситим тыла
суохха

запятой турар

Куйаас кун Коля, Вася
сотуолээтилэр.
Хонууга эриэн, кугас,
Хара суоБулэр мэччийэллэр.

УОННА диэн
ситим тылга

запятой турбат

Куйаас кун Коля уонна Вася
сотуолээтилэр.
Хонууга эриэн, кугас уонна
хара суоБулэр мэччийэллэр.

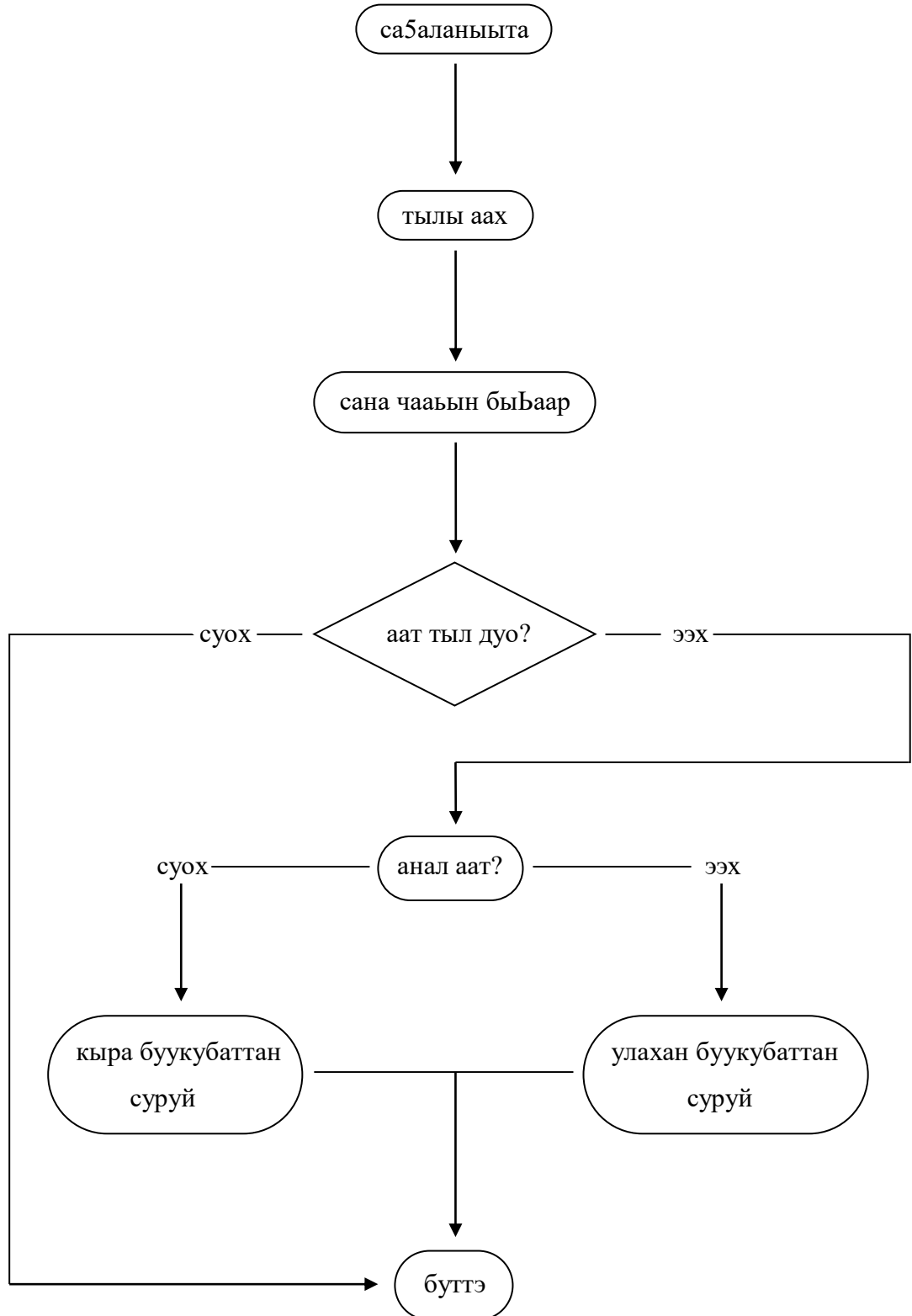
бэрэбиэркэлэн

∠ _ _ □ , □ _ .
∠ □ , □ , □ _ _ .

∠ _ _ □ уонна □ _ .
∠ □ , □ уонна □ _ _ .

хонтуруоллан

Анал аат

Дефис тутгуллууга

кууБурдэр эбиилээх
даБааБын ааттарга

холобур

кып-кыбыл, кубус-кураанах,
ылы-чып, нуру-нуксугур

паараласпыт тылларга

холобур

от-мас, биэс-алта,
суурэн-котон, лис-лас

сана суолталаах тылы
уоскэтэр хоБулаБыыга

холобур

кулэ-кулэ, киБи-киБиттэн,
урут-урдугэр, тус-туспа

нуучча тылыттан
киирэр тылларга

холобур

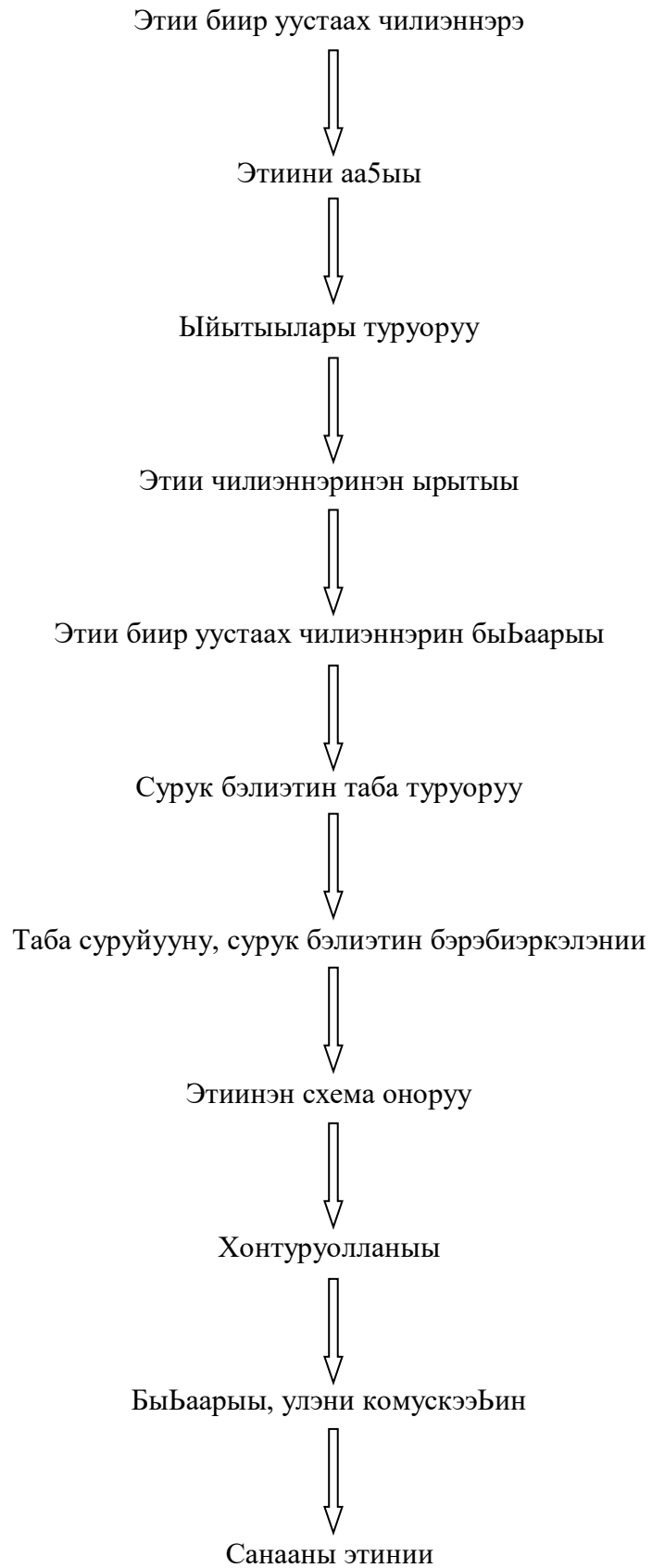
Нью-Йорк, генерал-майор,
научнай-чинчийэр, Алма-атинскай

Хос быҕаарыы

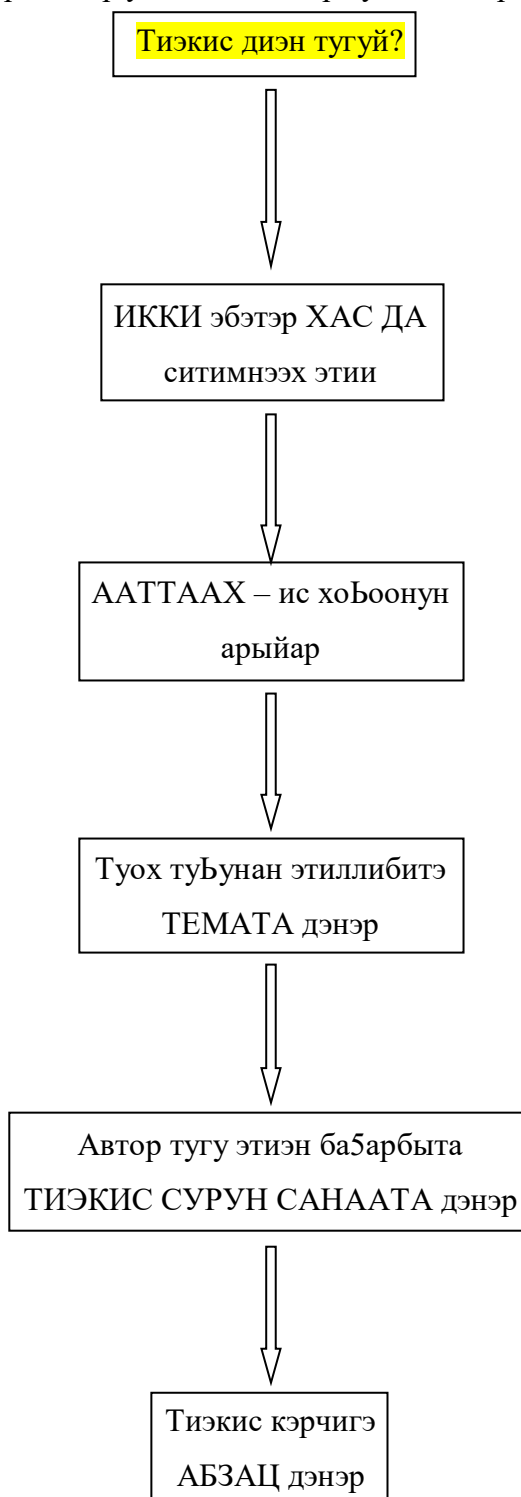
биир олохтоох тыллар
ситимнэБиилэригэр дефис турбат
холобур: элбэхтэн элбэх, бардар баран,
бэйэтэ бэйэтиттэн, от оттоон

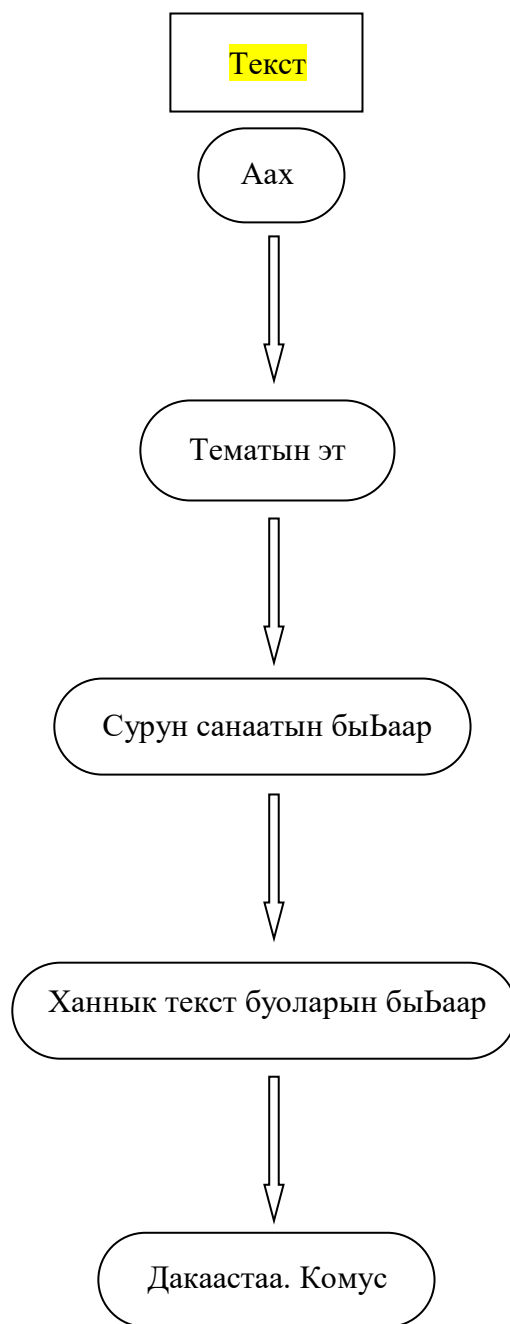
сыстар тылын кэннигэр турар
эбиискэ дефиБэ суох суруллар
холобур: сугэ той, быа иттэ,
танас энин, чахчы бааччы

Бийиньык

Грамматика уонна таба суруйуу уруогун кылгатын тыл уруога дибит. Тыл уруогар маннайгы кылаастан тулуйан улэлииргэ, уорэххэ ис санааттан бабаран туран тардыбарга, ойдобуллээхтик санарарга, кыабын ибинэн сыыбата суох суруйарга уорэтэбит-иитэбит. Уорэнээчигэ тыл баайын, кэрэтин биллэри, дорбоонноохтук санарар, санааны саабылаан суруйар, туттар тыл саппаабын байытар, ойдуур, толкуйдуур, ырытар, улэлиир дьобурдарын сайыннары буолар. Сахалы суруйууга тексинэн улэ киэн, дирин уонна уустук. Ситимнээх сананы сайыннарыга алгоритмнар уонна схемалар туһалаахтар.

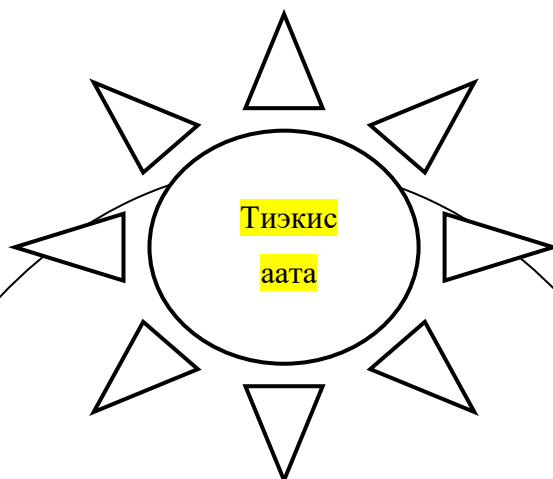

ОѲоѲо быраабыла:

Суруйбутун курдук ааѲа, аахпыккын бэйэн истэ уонна
суругу быраабыланан таба коро уорэн.

Тизэжис

Тизэжис
аата

Кириитэ

абзац   2 этии

Сурун чаас

абзац   4 этии

Тумук чаас

абзац   3 этии

**Биир кыбыл строкагтан атын кыбыл строкаба диэри
суруллар тизэжис кэрчигэ АБЗАЦ дэнэр.**

Тижис суруйуу.

Сорудаы ибит, аах.

Тирэх тыллары болбой.

Тематын чуолкайдаа.

Ааттаа.

Тижис корунун быбар.

Былааннаа.

Сурун санааын сабылаа.

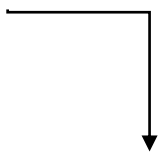
Улэни толоруу.

Бэрэбиэркэлэнии.

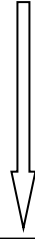

Ис хобоонун арийыга

Таба суруйууга

Этиини ырытыы бэрээдэгэ

Санарар ис хоёонуттан ханнык этиитин быһаар

Куолас комотунэн ханнык этиитин быһаар

Тэнийбит этии дуу, тнийбэтэх этии дуу

Этии сана чаастарын бул

Этии ойбос чилиэннэрин быһаар

Тумук санаа.

Алын суруох кылаастан сабалаан сахалы таба суруйууга оҕо «толкуйдуубун», «этэн, санаран коробун» уонна «суруйабын» диэн ус санааннан салайтара утумнаахтык бэйэтин бэрэбиэркэлэнэн уонна хардарыта бэрэбиэркэлэбэ-хонтурооллаба уорэннэхтэринэ, оччоҕо бэйэ-бэйэлэрин ситэрсэн, комолобон, быһаарсан, илдьиритэн ылбыт билиилэрин таба туһанан соптоохтук сайдыахтара. Ханнык баһарар улэ анализтанар, ырытыллар, бэрэбиэркэлэниллэр уонна хонтурооллалар. Хонтуроол, ирдэбил кибини эбээбинэстиир, бэрээдэктиир, салгы сайдарыгар олук уурар.

Уорэти аныгы технологиятын туһанан, хас биирдии оҕо бэйэтин ураты дьобурунан, тус тэтиминэн дьарыктанар табыгастаах усуллубуйатын, соптоох эйгэтин тэрийдэххэ:

- ☞ Санаатын ийэ тылынан таба суруйар дьобурданар;
- ☞ Литературанан туһанар сатабыла инэр;
- ☞ Оҕо болҕомтолоох, бэйэтигэр ирдэбиллээх буолар;
- ☞ Бэйэтин улэтин сатаан тэринэр, хонтурооллалар, сыаналанар кыахтанар;
- ☞ Оҕо олоххо бэйэтин булунарыгар, тугу онорорун хонтурооллаларыгар тирэх буолар;

Туһаныллыбыт литературалар.

1. М.Р.Львов. Начальной кылааска таба суруйуу. М.Просвещение. 1990 с.
2. К.Д.Ушинской. Улэтин хомуурунньуга. М.1949 с. 7 том. 254 с.
3. Шишигина В.Р., Ефремова М.А. Саха тылын уорэтигэ оонньуу уонна оонньуу технологията. Дьокуускай. 2004 с.
4. Сахалы таба суруйуу тылдыта. Дьокуускай. Саха Республикатын Министерствота. 2007 с.
5. «Начальная школа» сурунаал. 1987 с. №1
6. «Начальная школа» сурунаал. 1988 с. №10
7. «Чолбон» сурунаал 2005 с. №10